

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФАКУЛТЕТ ПО СЛАВЯНСКИ ФИЛОЛОГИИ
КАТЕДРА ПО КИРИЛОМЕТОДИЕВИСТИКА

Мария Иванова Тотоманова-Панева
задочен докторант

**КНИГА ЦАРСТВА В СЛАВЯНСКАТА
ХРОНОГРАФСКА ТРАДИЦИЯ**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на образователна и
научна степен „доктор“

Област на висше образование: 2. Хуманитарни науки

Професионално направление: 2.1. Филология

Научна специалност: Български език

(История на българския език)

Научен ръководител: проф. д.ф.н. Татяна Славова

СОФИЯ, 2016

Дисертационният труд е обсъден и предложен за публична защита на заседание на Катедрата по кирилометодиевистика към Факултета по славянски филологии на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ на 11.05.2016 г.

Състав на научното жури:

проф. д-р Маргарет Димитрова, ФСФ – рецензент

проф. д-р Светлина Тодорова, КМНЦ – рецензент

проф. д.ф.н. Татяна Славова, ФСФ

чл.-кор. проф. д.ф.н. Иван Добрев, ФСФ

проф. д-р Мария Спасова, ВТУ

Откритото заседание за защитата на дисертационния труд ще се проведе на 08.09.2016 г. от 10 ч. в Конферентна зала – Ректорат.

Материалите по защитата са на разположение в стая 230 и на сайта на СУ „Св. Климент Охридски“ <http://www.uni-sofia.bg>.

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

УВОД.....	1
ПЪРВА ГЛАВА. ИСТОРИЯ НА ПРОУЧВАНИЯТА.	
ОПИСАНИЕ НА ИЗПОЛЗВАНИТЕ РЪКОПИСИ.....	5
1.1. ИСТОРИЯ НА ПРОУЧВАНИЯТА НА СЛАВЯНСКИЯ ТЕКСТ НА КНИГА ЦАРСТВА	5
1.2. ОПИСАНИЕ НА ИЗПОЛЗВАНИТЕ РЪКОПИСИ.....	14
1.2.1 ХРОНОГРАФСКИ ПРЕПИСИ	14
1.2.2. ИЗВЪНХРОНОГРАФСКИ ПРЕПИСИ	30
ВТОРА ГЛАВА. ТЕКСТОВА ТРАДИЦИЯ НА КНИГА ЦАРСТВА	51
II.1. ОБЩИ ЧЕТЕНИЯ НА А И Е С РУСКИТЕ РЪКОПИСИ (AER#B).....	52
II.2. ОБЩИ ЧЕТЕНИЯ НА А, Е СЪС СРЕДНОБЪЛГАРСКИТЕ РЪКОПИСИ (AEB#R)	62
II.3. ОБЩИ ЧЕТЕНИЯ НА А И Е С РУСКИЯ РЪКОПИС U И СЪС СРЕДНОБЪЛГАРСКИТЕ РЪКОПИСИ В (ABU#DST)	68
II.4. ОБЩИ ЧЕТЕНИЯ НА А, Е С РУСКИТЕ РЪКОПИСИ TU И СЪС СРЕДНОБЪЛГАРСКИТЕ РЪКОПИСИ (A(E)BTU# DS)....	70
II.5. ОБЩИ ЧЕТЕНИЯ НА А И Е, КОИТО ГИ ПРОТИВОПОСТАВЯТ НА BR (AE#BR)	76
II.6. ИНДИВИДУАЛНИ ОСОБЕНОСТИ НА РЪКОПИСИТЕ ОТ ХРОНОГРАФСКАТА РЕДАКЦИЯ	77
II.6.1. ИНДИВИДУАЛНИ ОСОБЕНОСТИ НА А.....	77
II.6.2. ИНДИВИДУАЛНИ ОСОБЕНОСТИ НА Е	81
II.6.3. ИНДИВИДУАЛНИ ОСОБЕНОСТИ НА U.....	83
II.6.4. ИНДИВИДУАЛНИ ОСОБЕНОСТИ НА Т	85
II.7. ЗАКЛЮЧЕНИЕ И СТЕМА НА ПРЕПИСИТЕ	87
ТРЕТА ГЛАВА. ОСОБЕНОСТИ НА АРХЕТИПА НА КНИГА ЦАРСТВА	91
III.1. ТИПОЛОГИЗАЦИЯ НА ГРЕШКИТЕ, ПРИНАДЛЕЖАЩИ КЪМ АРХЕТИПНИЯ ПРЕВОД.....	91
III.1.1. ОБЪРКВАНЕ НА БЛИЗКОЗВУЧАЩИ И БЛИЗКИ ПО ГРАФИКА ГРЪЦКИ ДУМИ, РЕЗУЛТАТ ОТ НЕПРАВИЛНО СЛУХОВО ИЛИ ВИЗУАЛНО ВЪЗПРИЕМАНЕ НА ГРЪЦКИЯ ПЪРВООБРАЗ. ИМЕНА.....	93
III.1.2. ОБЪРКВАНЕ НА БЛИЗКОЗВУЧАЩИ И БЛИЗКИ	

ПО ГРАФИКА ГРЪЦКИ ДУМИ, РЕЗУЛТАТ ОТ НЕПРАВИЛНО СЛУХОВО ИЛИ ВИЗУАЛНО ВЪЗПРИЕМАНЕ НА ГРЪЦКИЯ ПЪРВООБРАЗ. ГЛАГОЛНИ ФОРМИ, НЕПРАВИЛНИ ГЛАГОЛИ.....	101
III.1.3. НЕПРАВИЛНО ЕТИМОЛОГИЗИРАНЕ	110
III.1.4. НЕПРАВИЛНО РАЗЧЛЕНЕН ТЕКСТ	115
III.1.5. ПРЕОСМИСЛЕНИ (НЕПРАВИЛНО РАЗЧЛЕНЕНИ)	
ЛИЧНИ ИМЕНА, ЕТНОНИМИ И ТОПОНИМИ.....	122
III.1.6. ОБЪРКВАНЕ ПОРАДИ КОНТЕКСТА И БЛИЗКИ СТИХОВЕ	128
III.1.7. СПЕЦИФИЧНИ ПРЕВОДАЧЕСКИ РЕШЕНИЯ	128
III.1.8. ПРЕОСМИСЛЯНЕ НА ЦЯЛ ПАСАЖ ИЛИ ФРАЗЕОЛОГИЗЪМ, СВОБОДЕН ПРЕВОД.....	129
III.1.9. РАЗЛИЧЕН ГРЪЦКИ ОРИГИНАЛ	132
III.2. СЛЕДИ ОТ ГЛАГОЛИЦА	136
III.3. ПРОПУСКИ И ДОБАВКИ В АРХЕТИПА.....	139
ЧЕТВЪРТА ГЛАВА. ЛЕКСИКАТА НА СЛАВЯНСКИЯ ПРЕВОД НА КНИГА ЦАРСТВА.....	142
IV.1. ЛЕКСИКАТА В КНИГА ЦАРСТВА С ОГЛЕД НА НЕЙНИЯ ПРОИЗХОД.....	142
IV.1.1. ГРЪЦКИ ЗАЕМКИ	142
IV.1.2. ГРЪЦКИ ЗАЕМКИ СПОРЕД СЕМАНТИКАТА ИМ .	143
IV.1.3. ГРЪЦКИ ЗАЕМКИ СПОРЕД НАЛИЧИЕТО ИЛИ ЛИПСАТА НА СЛАВЯНСКИ СЪОТВЕТСТВИЯ В КНИГА ЦАРСТВА	158
IV.1.4. ПРАБЪЛГАРИЗМИ	163
IV.1.5. ГЕРМАНИЗМИ.....	167
IV.1.6. ЛАТИНИЗМИ.....	167
IV.2. ЛЕКСИКАЛНА ВАРИАТИВНОСТ	169
IV.3. РЕДКИ ДУМИ И ХАПАКСИ	177
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	199
БИБЛИОГРАФИЯ	206
ПРИЛОЖЕНИЯ
ПРИЛОЖЕНИЕ 1. ПОКАЗАЛЕЦ НА КОМЕНТИРАНИТЕ ЛЕКСЕМИ	218
ПРИЛОЖЕНИЕ 2. РАЗНОЧЕТЕНИЯ.....	225
ПРИЛОЖЕНИЕ 3. ПРОПУСКИ И ДОБАВКИ	256

УВОД

Обект на настоящото изследване е славянският превод на Книга Царства¹, запазен в хронографски и извънхронографски източници. Досега в изследователската традиция той е проучван само частично, предимно в извънхронографски преписи. Това обстоятелство определя актуалността на дисертационната тема.

Предмет на дисертационния труд са текстологията, речниковият фонд и преводаческата техника на Книга Царства.

Основна цел е да се проследи текстовата история на старозаветната Книга Царства в славянската хронографска традиция в съпоставка с преписи извън тази традиция и с гръцки образци. Използвани са девет славянски преписа от XIV–XVI в. – шест хронографски, от които водещи са Архивски хронограф², РГАДА, ф. 181, № 279/658 и Елински летописец (първа редакция), ГИМ, Син № 280. Допълнително за сравнение са привлечени още четири руски преписа (РГБ, ф. 304.1, Троицко-Сергиева лавра, № 728; РГБ, ф. 173, МДА № 12; РНБ, Сол № 75/75; РГБ, ф. 310, Ундолски № 1) и три извънхронографски южнославянски преписа (РНБ, F.I.461; РГБ, ф. 178, Муз. № 3750; РГБ, ф. 256, Румянцев 29).

В хода на изследването се поставят следните конкретни задачи:

1. Да се извърши текстологическо изследване на привлечените славянски преписи чрез съпоставка на техните текстове и ексерпция на лексикалните и текстологично значимите различия (пропуски, добавки, словоредни разминавания) между тях. Сравнителното изследване отчита и гръцките образци по изданието на Brooke, McLean, Thackeray 1927–1930, което е снабдено с изключително богат критически апарат.
2. Да се установят взаимоотношенията между отделните преписи на Книга Царства и да се идентифицират различните редакции на текста.
3. Да се установят особеностите на различните редакции на текста на Книга Царства и техните разклонения, като се определи степента на редакционна намеса и извършените впоследствие

¹ Оттук нататък 1–4 Царства за удобство се нарича Книга Царства.

² Архивски препис на т.нар. Юдейски хронограф.

- при преписването на текстовете преписвачески отклонения. Да се групират преписите и да се изготви стема.
4. Да се установят и систематизират основните характеристики на архетипа на славянския превод и да се вземе отношение по въпроса за мястото и времето на неговото възникване.
 5. Да се направят изводи за преводаческите техники, степента на владееенето на гръцкия език, преводаческото майсторство и богословската култура на автора на първоначалния превод. Да се изследва доколко славянският превод и неговите редакции смислово и стилистично са еквивалентни на гръцкия текст.
 6. Да се извърши проучване на лексиката на Книга Царства, която е съхранила архаичните черти на превода. Да се издирят редките лексеми и хапакси, като лексиката на Книга Царства се постави в контекста на класическите старобългарски паметници и на ранни паметници от старобългарския период, запазени в по-късни преписи. Речниковият фонд да се анализира и класифицира с оглед на произхода (гръцизми, прабългаризми, хебраизми, германизми, латинизми). Резултатите от изследването на лексиката да допълнят текстологичния анализ и да хвърлят допълнителна светлина върху спецификата на славянския превод, историята на текста и времето и мястото на възникването на архетипа и на отделните редакции.
 7. Специално внимание да се отдели на преводаческите грешки в първоначалния превод, които представляват важна характеристика на славянския архетип. Чрез съпоставка на всички славянски преписи с гръцкия текст грешките да се идентифицират, класифицират по специално изработени критерии и да се изтълкуват.
 8. Да се изготвят три Приложения – на редките славянски лексеми, на неславянската лексика и на ексцерпирания текстологичен материал, подреден според поредността на библейската Книга Царства.

ИЗТОЧНИЦИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

За нуждите на изследването текстът на Книга Царства се използва по два основни руски преписа в състава на хронографи:

А – Архивски хронограф (РГАДА, ф. 181, № 279/658, от края на XV в., 540 л.);

Е – Летописец елински и римски първа редакция (ГИМ, Синодална сбирка № 280, края XV – нач. на XVI в., 734 л.), в който са запазени само Трета книга (от 12:3 нататък) и Четвърта книга.

Три среднобългарски извънхронографски преписа:

Р – РНБ, F.I.461, XIV в.;

М – РГБ, ф. 178, Музейное собрание № 3750, XV в.;

Р – РГБ, ф. 256, сбирка на Румянцев № 29, 1537 г.

Четири руски хронографски преписа:

Д – РГБ, ф. 173, сбирка на Московската духовна академия № 12, 1470–1490 г.;

С – РНБ, Соловецкое собрание № 75/75, XV в.;

Т – РГБ, ф. 304.I, Троицко-Сергиева лавра, № 728, XIV в.;

U – РГБ, ф. 310, сбирка на Ундолски №1, втора половина XV в.

Ръкописите се използват по електронно издание и по дигитално копие (А), по дигитални копия (Е, М, R, D, T), по микрофилмово копие (P), по издания (S, U). На места за сравнение по дигитални копия и по издание се привличат и данни от сръбския препис G (РГБ, ф. 87, сбирка на Григорович № 1/М 1684, първа половина на XVI в. (1544 г.) и Острожката библия от 1581 г. Където е възможно, за сравнение се използва и информация от съдържащия се в хронологическата компилация, известна като „Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел“, сбит преразказ на Книга Царства, който представлява извлечение от недостигналата до нас Хронография на Юлий Африкан.

Основният изследователски подход е комплексен, съчетаващ текстологични, лингвистични и сравнително-исторически методи на анализ. Акцентът е поставен върху текстологична съпоставка и анализ, от една страна, на привлечените в изследването хронографски и извънхронографски славянски източници, а от друга – в сравнение с гръцкия текст на Книга Царства в Септуагинта и където е необходимо, с текста на Вулгата и староеврейския текст.

Първа глава **„ИСТОРИЯ НА ПРОУЧВАНИЯТА. ОПИСАНИЕ НА ИЗПОЛЗВАНИТЕ РЪКОПИСИ“** включва преглед на най-важните изследвания на текстовата традиция на Книга Царства в славянски превод, натрупани в славистиката вече повече от столетие. Първите проучвания на старозаветната книга датират още от края на XIX в., но нейната сложна текстова история все още не е изяснена окончателно. След изследванията на М. Попруженко (1894), А. Соболевски (1900), С. Кулбакин (1901) и Р. Нахтигал (1902) през последното десетилетие на XX в. отново е налице засилен научен интерес към проблемите на славянския текст на Книга Царства. Сред по-новите изследвания са отбелязани приносите на Св. Николова, Д. Дунков, А. Алексеев, Фр. Томсън, Т. Славова и др. Днес на науката са известни над 30 славянски преписа, съдържащи Книга Царства или части от нея³, но отговор на въпроса за мястото и времето на възникването на славянския превод все още не е даден. Един от основните проблеми, по които мненията на славистите се разделят, е дали славянският превод на Книга Царства е част от предполагаемия пълен Методиев превод на Стария завет. В известен смисъл дисертацията се опитва да отговори на този въпрос, като изследва текстовата история на тази важна библейска книга в хронографската и извънхронографската традиция.

Главата включва описание на привлечените за текстологическото сравнение преписи на Книга Царства. Подробно е представен съставът на Архивския хронограф и на Елинския летописец I редакция, както и на среднобългарския ръкопис F.I.46, тъй като те са избрани за водещи в изследването. В тази глава се обръща специално внимание на сегментацията на текста в извънхронографската редакция в съпоставка с тази в хронографската, където сегментацията присъства само в Архивския хронограф.

Във втора глава **„ТЕКСТОВА ТРАДИЦИЯ НА КНИГА ЦАРСТВА“** се прави преглед на ексцерпираните разночетения (лексикални, словообразователни, словоредни), пропуски и добавки в текста на Книга Царства по всички използвани преписи, които се класифицират на две равнища. Първо, разпределени по преписи (и

³ По-подробно тяхно описание вж. у Михайлов (1912:LXXIV–LXXVII, XXXVI–XXXVII) и Mathiesen 1983:22–26).

групи преписи), и второ – според типа на разночетенето. Типовете разночетения се класифицират като (1) разночетения, дължащи се на преписвачески грешки, (2) разночетения, дължащи се на редакторска намеса, които се разделят на лексикални, словоредни, последица от предполагаем различен гръцки оригинал, пропуски и добавки.

Направеният подробен анализ и класификация на разночетенията потвърждават наблюдението, че всички привлечени в дисертацията преписи на Царства (хронографски и извънхронографски) отразяват един и същи превод, който ние условно наричаме архетип. Среднобългарските ръкописи, означавани със сигла В, показват многобройни разночетения спрямо спрямо групата на руските преписи, означавани със сигла R, Архивския хронограф и Елинския летописец и доста по-малко на брой общи четения с Архивския хронограф и Елинския летописец. Това ни позволява да направим заключението, че на сравнително ранен етап от ръкописната традиция архетипът се е разклонил на хронографска (АЕ) и извънхронографска (В) редакция. Общите лингвистични особености на АЕ и В, явно наследени от първоначалния превод (архетипа), свидетелстват, че макар и да стоят много близо до руските преписи, на места хронографите А и Е (заедно с В) са съхранили по-изправен превод с оглед на гръцкия текст. От своя страна, групата на среднобългарските преписи В е сравнително единна с малко на брой разночетения между отделните представители. Като цяло преписите от група В пазят по-архаични черти спрямо АЕ и R, което кара някои изследователи да ги свързват с най-древния превод на Библията.

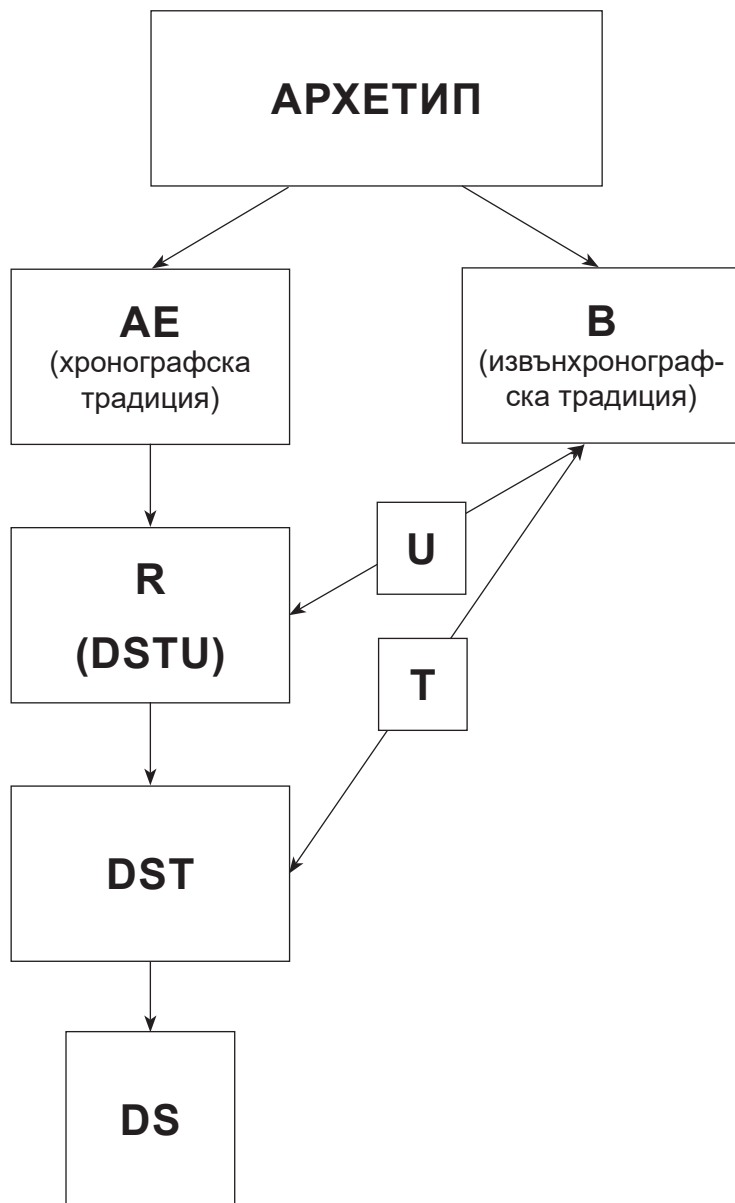
На свой ред групата на руските преписи, Архивският хронограф и Елинският летописец, които имат много общи четения, възхождат към общ хипархетип АЕР. Той отразява по-вярно гръцкия текст по изданието на Brooke, McLean, Thackeray 1927–1930 (и по отношение на словоредните разночетения, и по отношение на пропуските и добавките), отколкото хипархетипът на среднобългарските преписи В, където на места има отклонения от достигналата до нас гръцка ръкописна традиция. На хипархетипа АЕР са присъщи лексикални варианти, които ни отвеждат към преславската редакция, и затова допускаме, че тази хронографска редакция на Книга Царства е била направена след сверка с друг гръцки образец/образци, различни от тези, използвани за първоначалния превод.

Текстологичното проучване установява, че на един етап от битуването на АЕР е възникнало ново разклонение, за което свидетелства протографът на руските преписи DST. Това разклонение е било факт през XIV в., откогато датира препис Т. За такъв протограф говорят общите четения на DST: лексикални разночетения, неподкрепени от гръцкия текст; словоредни разночетения при един и същ гръцки текст, еднакви пропуски без опора в гръцкия текст, преписвачески грешки. Вероятно от този протограф DST впоследствие се е отделило разклонението DS (разклонението е засвидетелствано най-късно през последната четвърт на XV в., 1470–1490 г., откогато произхожда препис D).

Нашите наблюдения до голяма степен потвърждават заключенията на Дунков, който разделя четирите руски преписа на три подгрупи: а) D и S, които текстово са най-отдалечени от PR; б) U, който е най-близо до PR; в) T, който заема междинна позиция между DS и U (Dunkov 1995, 42: 20). Що се отнася до междинната позиция на преписи T и U, анализираният текстологичен материал ни позволява да предположим, че на руска почва на някакъв етап от битуването на текста е извършена сверка по препис, който носи характеристиките на хипархетипа на В, явно сметнат за престижен. Следите от тази сверка са по-видими и последователни в препис U, отколкото в T.

Малкият брой разночетения между хронографите А и Е говори за съществуването на общ протограф АЕ, който също показва сходства както с групата на руските ръкописи, така и с тази на среднобългарските и връзка с архетипа. Във всеки случай грешките и редакторската намеса в Е са относително по-малко от тези в А и в известно отношение той е по-изправен от А. Все пак не трябва да забравяме, че Е съдържа само Трета и Четвърта книга.

Нагледно историята на текста на Книга Царства може да се представи по следния начин:

В трета глава „**ОСОБЕНОСТИ НА АРХЕТИПА НА КНИГА ЦАРСТВА**“ се прави типологизация на преводаческите грешки, които принадлежат към архетипния превод на Книга Царства. Най-чести са случаите на объркване на близкозвучащи и близки по графика гръцки думи, резултат от неправилно слухово или визуално възприемане на гръцкия първообраз на думата, като преобладаващи са итацистичните грешки, напр. ἄρσιν ‘товар; вдигане’ ~ ἄρσην ‘мъжки (пол)’; κρήνη ‘извор’, ‘чешма’ ~ κρίνον ‘крин’; πόλις ‘град’ ~ πολύς ‘многоброен’; κενός ‘празен’ ~ καινός ‘нов’ и под. Нередки са и случаите, дължащи се на неправилна етимологизация, срв. ὁ στολιστής ‘човек, който отговаря за свещените одежди’ ~ ληστής ‘разбойник’, λαμτήρη ‘колесница’ ~ λαμπρός ‘светъл’ и др. В редица случаи се срещат грешки, възникнали поради неправилната сегментация на гръцкия текст, напр. ἀπαρχῶν ~ ἀπ’αρχῶν **нсконн**; τέπλινца **тпн** τὰς θερμάστρους ~ θερμάς τρεις. Въпреки че в диретацията не се обследват специално личните имена, етнонимите и топонимите, с които текстът на Книга Царства изобилства, тук се привеждат и някои примери на преосмислени (неправилно разчетени или разчленени) собствени имена, напр. στῆρεць ὁ Αρχι ἑταῖρος; мрътвеца ἡ **сέμιν** τὸ θνησιμαῖον; т’блѣ мрътвѣное **сέμινѡνε** τοῦ θνησιμαῖου и под. Случаите на объркване поради контекста, специфичните преводачески решения и преосмислянето на цели пасажки са относително редки. Определен брой случаи, които показват отклонения от използвания за сравнение гръцки текст, могат да се отдадат на предполагаем различен гръцки оригинал.

В главата са разгледани и анализирани следите от глаголическа подложка в Архивския хронограф и са описани пропуските и добавките в първоначалния архетипен превод на Книга Царства.

В четвърта глава „**ЛЕКСИКАТА НА СЛАВЯНСКИЯ ПРЕВОД НА КНИГА ЦАРСТВА**“ се проучва лексикалният състав на превода с оглед на произхода на лексемите (славянски – неславянски). В главата за пръв път е обърнато специално внимание на гръцките или заети чрез гръцки думи в превода на Книга Царства. Голяма част от представените лексеми са хапакси или редки думи, за които липсват славянски съответствия. Това се отнася особено за запазените в гръцкия текст хебраизми, които най-често назовават понятия и термини от различни сфери на живота и са класифицирани в следните

основни лексикално-семантични групи:

- реалии от ежедневието бит (σεινάδιαι σεμίδαλις ‘бяло брашно, пшеничено’; μιλωτή μιλωτή ‘покривало от овча кожа’);
- лексеми от областта на строителството, названия на постройки и храмова утвар (ακρά ἄκρα ‘насип, вал; крепост’; ἀμαφίτη ἀμαφεθ ‘праг’);
- религиозно-църковни и библейски понятия (ἀδὴς ἄδης ‘ад’; δευτέρωσις δευτέρωσις ‘втори по ранг’);
- лексеми от областта на флората (ἀκανά ἄκαν ‘трън, магарешки бодил’; πεύκιον πεύκινον, -ον πεύκινον ‘направен от борово дърво, от рода на кипариса’);
- лексеми, назоваващи езически реалии, идоли (ἄλσος ἄλσος ‘свещена горичка’; κάδισμος κάδισμος ‘блудник; култ кедеши’);
- военна терминология (σκόπος σκολός ‘стража’; ἀρχιμαγιστὴς ἀρχιμάγειρος ‘началник на телохранителите’);
- лексика, назоваваща владетелски регалии (σκυτάλη σκυτάλη ‘тояга’).

Не е изненадващо, че в текста на Книга Царства се срещат и прабългаризми като къннги, къннгъни, хоржги, коуинри, печати, капи, тма, колымогъ, кръни, кръвагъ, коновъ, оуснианъ, които са често срещани в старобългарските паметници и са оцелели в езика на южните и източните славяни. Няколко лексеми са образувани с прабългарския суфикс -ни за имена на деятели, прибавян към неславянски или славянски корен, напр. къннгъни, кръмъни, кръни, пнсъни, дръжавъни. Сред по-рядко срещаните прабългаризми са лексемите чъваньць каψάκης ‘гърне’ и катоуни παρεμβολή ‘лагер, стан’.

Голяма част от прабългаризмите в Книга Царства имат славянски и/или гръцки успоредици, например: коновъ ~ котълъ, хоржги ~ скиптри, коуинри ~ идолъ ~ истоукачъ ~ тѣлнице, колымогъ ~ полата ~ сѣнь ~ скнини, катоуни ~ плъкъ, оплъчение ~ станъ, кръни ~ вѣтри ~ коуница, кръвагъ ~ мѣръ, както и словообразователни варианти, напр. къннгъни ~ къннжънкъ, кръмъни ~ кръмънни.

Сред неславянската лексика са открити и срещаните се в текста немногочислени германизми и латинизми.

Специално внимание в главата се отделя на взаимоотношението

кирило-методиевска и преславска лексика. В превода се отбелязват представители на 46 от известните двойки преславски и непреславски лексеми. В 16 случая във всички преписи са засвидетелствани само кирило-методиевски лексеми (колѣно, брань, жрътва, (за)сѣвѣдѣтельствовати, сѣвѣдѣтельство, сѣвѣдѣтель, наследьникъ, наследити/наследовати, лѣжавъ/ лѣжавное / лѣжавьнъ, азъгькъ, горьница, постъ, вѣрѣтци, нарици/ нарицати сѣ, (рас)хътити/ хъщати, въскрени), употребени без преславските им варианти. Само в 3 случая във всички преписи се откриват преславизми без съответните им архаични синоними (масло, всесъженне/ всесъжагаемое, блждъница). Преобладават едновременно употребените двойки синоними (27), като в повечето случаи в различните преписи са налице различни предпочитания. Преславизмите са съсредоточени предимно в руските преписи и в хронографите А и Е.

При проучването на текста на Книга Царства се ексцерпират 87 редки думи и парах legomena с цялата условност на тези понятия. За редки думи се приемат онези лексеми, които имат фиксации в до 5 паметника (по данни от използваните в дисертацията справочници и индекси). Интересуващите ни по този критерий речникови единици от текста на Книга Царства в повечето случаи имат регистрирани деривати от същия корен, което още веднъж показва относителния характер на термините „рядка лексема“ и парах legomenon. Въпреки това информацията за тях може допълнително да осветли въпроса за времето на превода. За целта славянският речников фонд на Книга Царства се съпоставя с речниковия фонд на други средновековни славянски текстове (преводни и оригинални). Привличат се както различни лексикографски справочници, така и речник-индекси на ранни славянски (в частност старобългарски) паметници, голяма част от които не са включени в използваните лексикографски наръчници: Шестоднев на Йоан Екзарх, слова на Йоан Екзарх, Богословие на Йоан Екзарх, съчинения на Климент Охридски, Слова на Петър Черноризец, Симеонов сборник по Светославовия препис от 1073 г., Беседа против богомилите на презвитер Козма, Изборник от 1076 г., 13 слова на Григорий Богослов, Славянска версия на Хрониката на Георги Синкел, Ефремовската кръмчая, Княжи изборник, Хроника на Георги Амартол, Диалози на Григорий Велики, старобългарският превод на Книгата на пророк Иезекиил, Паренесис на Ефрем Сирин, Пандекти на Антиох, Историческата палей, Чудовски псалтир с тъл-

куванията на Теодорит Кирски. Фактът, че изброените паметници са обработени лексикално изцяло и сравнението се извършва с пълния обем на лексиката им, гарантира пълнота и обективност на получените резултати.

Извършеното сравнение с лекикографските справочници, с изданията и изследванията на ранни български съчинения показва следната картина на лексикални съвпадения. От една страна, значителна част от старинните редки лексеми (11) в старобългарския превод на Книга Царства отвеждат към лексиката на химнографските сборници Миней (съдържащ служби в календарен ред за неподвижните празници) и Триод (съдържащ служби за цикъла от подвижните празници). От друга страна, лексиката на славянския превод на Книга Царства показва голяма близост (11 общи лексеми) и с речниковия състав на славянския превод на редица други старозаветни библейски книги (Битие, Изход, Съдии, Книга на Иов, Книга на Еклисиаст, Песен на песните, Книга на пророк Исаия, Книга на пророк Иоил, Книга на пророк Иеремия). На трето място по близост редките лексеми в Книга Царства стоят до лексиката на няколко паметника – Патерика (Римски, Синайски, Своден) и по-късни сръбски паметници (с по 5 общи лексеми), следвани от Паренесиса на Ефрем Сирий, Историческата палея, Пандектите на Антиох и Златоструя (всички с по 4 общи лексеми).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Извършеният лингвистично-текстологичен анализ на славянския превод на Книга Царства позволява да се направят следните изводи:

1. Всички привлечени в дисертацията преписи на Книга Царства (хронографски и извънхронографски) отразяват един и същи първоначален превод, условно наречен архетип.

2. Установяването на взаимоотношенията между групата на среднобългарските преписи В, от една страна, и групата на руските преписи R, А и Е, от друга, позволяват да се направи заключението, че архетипът се е разклонил на хронографска (АЕ) и извънхронографска (В) редакция относително рано. Като се има предвид, че хронографската компилация, засвидетелствана в А, се свързва недвусмислено с името на цар Симеон и обикновено се датира с 921 г.

според намиращия се в нея хронографикон, а Елинският летописец (първа редакция), в който е поместен Именникът на българските ханове, се свързва с управленската идеология на наследника на Симеон цар Петър, може да се направи предположението, че разделияето на хронографска и извънхронографска редакция се е случило около началото на X в., което отнася възникването на архетипа към края на IX в. Доказателство за това е и фактът, че сред ръкописите от хронографската редакция сегментацията на старозаветния текст на Книга Царства има само в Архивския хронограф, докато във всички среднобългарски ръкописи от извънхронографската редакция текстът е разделен на четива по идентичен начин и тази сегментация, както и заглавията на отделните четива, представени в Първа глава, са коренно различни от тези в Архивския хронограф. Въз основа на тези наблюдения може да се заключи, че сегментацията в двете редакции е възникнала независимо една от друга и е преследвала различни цели. За среднобългарските преписи с голяма доза увереност може да се предположи, че са били сегментирани през XIV в. и че това е било свързано с възраждането на българската държавност и разцвета на книжнината по времето на Иван Александър и неговите наследници.

3. Установяването на взаимоотношенията между преписите на Книга Царства, привлечени в дисертацията, дава възможност да се изгради цялостна стема на преписите.

4. Първоначалният превод (архетип) на Книга Царства очевидно е възникнал в епохата, когато глаголицата е била в активна употреба. За това свидетелстват откритите три глаголически букви в текста на А, запазени и във Вилнюския и Варшавския препис. За следи от глаголическа традиция говорят и някои разминавания в предаването на цифрите, които могат да се обяснят само с глаголическа подложка. Косвено доказателство за старинност се открива и при изследването на интерполирания във Втора книга Царства 22 псалм 17, взет от псалтир, чийто протограф е бил сходен с протографа на глаголическия Синайски псалтир.

5. Първоначалният превод на Книга Царства изобилства от грешки, типични за епоха, в която правилата на книжовния език не са твърдо установени и преводаческата традиция е още в зачатък. Това най-добре се илюстрира от факта, че едни и същи гръцки думи получават различен погрешен превод в различните книги.

Най-многобройни са грешките на разчитането, при които се обръщват близки по звучене или по графика гръцки думи. Към тях можем да причислим и случаите на неправилна етимологизация на лексемите, включително топоними и лични имена. Многобройни са и случаите на неправилно разчленяване на текста, което се открива на две равнища: на равнището на гръцкия текст на Светото писание при превода, или на равнището на славянския текст в процеса на преписване. Не са редки и случаите на свободен превод или преосмисляне на цели пасажи от текста. Нерядко обяснение за четенето може да се търси в използването на различни гръцки образци. Грешките са равномерно разпределени и в четирите книги, което говори, че текстът ще да е преведен от един преводач или, което ни се струва по-малко вероятно, от група преводачи с еднаква подготовка. Естеството на повечето коментирани грешки позволява да се допусне, че преводачът е бил книжовник със славянско езиково съзнание, но не двуезичен или живял в двуезична среда, и следователно, че преводът е направен на българска почва в първите години след пристигането на Кирило-Методиевите ученици в България.

6. Лексиката на първоначалния превод на Книга Царства съдържа голям брой гръцки заемки, които нямат славянски съответствия. Една голяма група представляват хебраизмите, които влизат в старобългарския книжовен език с посредничеството на гръцкия. Останалите гръцки заемки без славянски съответствия най-често назовават религиозни понятия или реалии, за които старобългарският език все още не притежава съответните термини. При употребата на гръцки заемки, чиито славянски съответствия са познати от класическите старобългарски паметници, прави впечатление непоследователната замяна на гръцката дума с нейния славянски еквивалент. И доколкото такава замяна се наблюдава в текста на Книга Царства, то тя е съсредоточена в преписите от група АЕР, които показват връзка с преславската редакция на Светото писание. Затова не е учудващо, че по отношение на противопоставянето преславска – непреславска лексика текстът на Книга Царства не проявява предпочитания и в него се употребяват едновременно и двата варианта. Все пак самостоятелно употребените кирило-методиевски лексеми неколкократно надвишават самостоятелно употребените преславски лексикални варианти, което също насочва към хипотезата, че преводът на Книга Царства

ще да е възникнал в ранната старобългарска епоха, когато принципите на преславската редакция на библейските книги не са били напълно установени.

Част от гърцизмите, употребени в Книга Царства, са ни познати от класическите старобългарски паметници и съчиненията на старобългарските писатели и впоследствие са станали част от книжовната старобългарска норма. Присъствието им в първоначалния превод на библейската книга недвусмислено показва, че преводът ѝ е възникнал на българска почва. За същото свидетелстват и откритите в текста прабългаризми, навлезли в книжовния старобългарски език от езика на Аспаруховите и Куберовите българи. Почти всички прабългаризми са често срещани в старобългарските паметници и са оцелели в речниковия фонд на източно- и южнославянските езици. В тази връзка не бива да се подминава и редовната замяна на гр. ἄρμα със значение 'колесница' със славянското *оръжнѣ*, което по всяка вероятност също се дължи на балканската среда, в която възниква преводът, доколкото под влияние на латински във византийския гръцки думата вече има и това значение. От своя страна, ранните славянски заселници на Балканския полуостров са могли да я научат и от вулгарния латински.

7. Проучването на редките лексеми и хапаксите в Книга Царства също подсказва, че старобългарският превод на библейската книга е възникнал в относително ранна епоха, когато са възникнали и химнографските сборници като Минея и Триода, когато са били преведени и други старозаветни книги, а също и Патерикът, Паренесисът на Ефрем Сирин, Историческата палея, Пандектите на Антиох.

Между лексиката с рядка употреба и преславските лексикални варианти почти няма съвпадение, което категорично потвърждава текстологичните наблюдения за липсата на пряка връзка между старобългарския превод на Царства и Преславския книжовен център.

В заключение може уверено да се твърди, че преводът на Книга Царства е възникнал в ранната старобългарска епоха на границата на IX–X в. и еднозначно може да се определи като допреславски. Средата, в която е възникнал този превод, очевидно е южнославянска и балканска, но за мястото на създаването му можем само да гадаем, тъй като той би могъл да възникне както в Североизточна

България, така и в югозападните български предели на Първото българско царство.

Дисертацията е снабдена с три приложения: показалец на коментирани лексеми, списък на разночетенията според поредността на книгите и списък на пропуските и добавките в текста на Книга Царства.

СПИСЪК НА ЦИТИРАНАТА ЛИТЕРАТУРА

Алексеев 1999: Алексеев, А. А. Текстология славянской Библии, СПб., 1999.

Дунков 1989: Дунков, Д. За търновските библейски сборници. – В: Търновска книжовна школа. Т. 5. Пети международен симпозиум, Велико Търново, 6-8 септември 1989, 401-407.

Дунков 1991: Дунков, Д. Среднобългарският препис на книгите Царства от XIV в. – Die Slawischen Sprachen. Bd. 28, 27–41.

Кульбакин 1901: Кульбакин, С. Славянский перевод Первой книги Царств. – Сборник ОРЯС, т.68, № 3, 1901, 21–54.

Михайлов 1912: Михайлов, А. Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древне-славянскомъ переводѣ. Часть I. Паримейный текст, Варшава, 1912.

Нахтигал 1902: Нахтигал, Р. Несколько заметок о следах древнеславянского паримейника в хорватско-глаголической литературе. – В: Древности. Труды славянской комиссии Императорского Московского археологического общества. Т. 3, 1902, 175–221.

Николова 1994: Николова, С. За най-стария български средновековен ръкопис на Стария завет. – В: Старобългарска литература, 28–29, С., 1995, 110–118.

Николова 1995: Nikolova S. К истории текста Книг Царства в славянской письменности – В: Jews and Slavs, vol. III, Jerusalem 1995, 55–68.

Николова 1996: Николова, С. За два непроучени среднобългарски ръкописа от XV в., съдържащи старозаветни книги. – В: Ricerche slavistiche, vol. XLIII 1996, 5–35.

Николова 1996а: Николова, С. Ръкописите на Висарион Дебърски и текствата традиция на Стария завет. – В: Българският шестнадесети век. София, 1996, 363–402.

Николова 1996б: Николова, С. Влияние библейского текста на историю текста похвальных слов св. Климента Охридского – В: Труды отдела древнерусской литературы, 50, 1996, 99–103.

Николова 1998: Николова, С. Проблемът за издаването на небогослужебните български средновековни текстове на Стария завет. – В: Златанова 1998, IX–XXVII.

Николова 2000: Николова, С. Проблема полного Мефодиевского

перевода Библии. – В: Слов’янський збірник, випуск VII, Одеса, 2000, 8–14.

Николова 2005: Nikolova, S. Современные болгарские исследования Ветхого Завета. – В: Jews and Slavs, vol. XV, Jerusalem-Sofia 2005, 53–77.

Попруженко 1894: Попруженко, М. Г. Из истории литературной деятельности в Сербии XV века. “Книги Царств” в собрании рукописей библиотеки Императорского Новороссийского университета. Одесса, 1894.

Славова 1995: Славова, Т. Следи от Методиев превод на библийската книга Битие. – *Palaeobulgarica*, 1995, 4, 53–70.

Славова 2009: Славова, Т. Библийски преводи. – В: История на българската средновековна литература, С., 2009, 93–103.

Славова 2010: Славова, Т. Библийското Осмокнижие в състава на Архивния хронограф. – *Palaeobulgarica* 34, 2010, № 3 24–48.

Славова 2010а: Славова, Т. Библийската книга Съдии в Архивния хронограф. – *Ricerche Slavistiche* 8 (54) 2010, 169–191.

Славова 2011: Славова, Т. Старинна лексика в библийския разказ за Соломоновия храм (вътръ, кладиво, конобъ). – В: Сборник доклади от заключителната конференция. София, 15.12. 2011 г., С., 2011, 44–55.

Славова 2011а: Славова, Т. Първа и Втора книга Царства в състава на Архивния хронограф. – *Palaeobulgarica*, 2011, 1, 3–16.

Славова 2011б: Славова, Т. Архаични лексеми и словообразователни модели в старобългарския превод на библийската книга Царства. – *Българска реч*, 2011, № 3, 42–51.

Славова 2012: Славова, Т. Още веднъж за бележката с името на презвитер Григорий в Архивния хронограф. – В: Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, ЦСВП „Иван Дуйчев“, т. 98 (17) 2013, с. 247–258.

Славова 2013: Славова, Т. Трета Книга Царства в състава на Архивния хронограф (предварителни наблюдения). – В: *Triantafyllo*. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. д.фил.н. Христо Трендафилов. Шумен, 2013, 151–163.

Славова 2016: Славова, Т. Песента на цар Давид (Втора книга Царства 22 и псалм 17) – под печат.

Соболевский 1900: Соболевский, А. Церковно-славянские тексты моравского происхождения. – *Русский филологический*

вестник. 1900, Т. 43, 150–217.

Тотоманова 2008: Тотоманова, А.-М. Славянската версия на Хрониката на Георги Синкел. С., 2008.

Brooke, McLean, Thackeray 1927–1930: Brooke, McLean, Thackeray. The Old Testament in Greek, according to the text of Codex Vaticanus, supplemented from other uncial manuscripts, with a critical apparatus containing the variants of the chief ancient authorities for the text of the Septuagint, Vol. II, Part I-II., Cambridge University Press, London.

Dunkov 1995, 42: Dunkov, D. Die Methodbibel. Die Bücher der Könige. Das erste Buch Samuel. – Die Slawischen Sprachen. Band 42.

Dunkov 1995, 45: Dunkov, D. Die Bücher der Könige. Das zweite Buch Samuel.– Die Slawischen Sprachen. Band 45.

Dunkov 1996, 47: Dunkov, D. Die Bücher der Könige. Das erste Buch der Könige.– Die Slawischen Sprachen. Band 47, 1996.

Dunkov 1996, 48: Dunkov, D. Die Bücher der Könige. Das zweite Buch der Könige.– Die Slawischen Sprachen. Band 48, 1996.

Thomson 1998: Thomson, F. The Slavonic Translation of the Old Testament. – Interpretation of the Bible. Sheffield Academic Press, Sheffield, 605–920.

СПРАВКА ЗА НАУЧНИТЕ ПРИНОСИ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. За пръв път се извършва пълно лингвистично-текстологично проучване на славянския превод на Книга Царства по девет преписа – шест хронографски и три извънхронографски.
2. Разработена е специална методология за класифициране на разночетенията в текста.
3. Въз основа на класификацията на разночетенията са идентифицирани особеностите на архетипа и на двете му разклонения – хронографско и извънхронографско.
4. Изработена е стема на преписите.
5. Разработена е методология за типологизация на грешките при превода.
6. За пръв път са идентифицирани, класифицирани и обяснени всички грешки и отклонения, допуснати при първоначалния превод на текста.
7. Лексикалният състав на Книга Царства е анализиран с оглед на произхода на лексиката, лексикалната вариативност и редките лексеми.
8. Идентифицирани са следите от глаголическа подложка в архетипа.
9. Отделянето на редките думи и хапаксите в текста на Книга Царства представлява съществен принос към словника на старобългарския книжовен език през ранната епоха.
10. Въз основа на анализа на грешките и на лексиката е изградена хипотеза за времето и мястото на възникването на славянския превод на Книга Царства.
11. Подробно е описана и съпоставена сегментацията на текста в двете редакции – хронографската и извънхронографската.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. Една старозаветна гадателка – *Palaeobulgarica*, XXXVIII, 2014, 2, 38-43.
2. За някои топоси, свързани с женските роли, в текста на Книга Царства – *Eslavistica Complutense*, специализирано издание на Университет „Комплутензе“, Мадрид, брой 15, 2015, 47–52.
3. Типология на грешките в славянския превод на Книга Царства. – В: Кирило-Методиевски четения 2015 г. Юбилеен сборник. Съставители А. Тотоманова, Д. Атанасова. София, 2015, 221–230.
4. За един *haxax legomenon* в Книга Царства. – В: Информатика, граматика, лексикография. Сборник доклади и материали от заключителната конференция. София, 2015, 217–221.

ПУБЛИКАЦИИ ИЗВЪН ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. Речник-индекс на словоформите в Бориловия синодик и придружаващите го текстове в ръкопис НБКМ 289. София, 2015 (редактор).
2. *E-Medievalia: Electronic Resources for Distance Learning in Medieval Studies* (сборникът доклади от конференцията е под печат).

ДОКЛАДИ НА НАУЧНИ ФОРУМИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. Участие с доклад и презентация на тема „За някои топоси, свързани с женските роли, в текста на Книга Царства“ в международната конференция „Архивският хронограф и електронното издание на средновековни паметници“, Велико Търново, 18–21 октомври 2013 г.
2. Участие с доклад в интердисциплинарната конференция за млади изследователи Климентови четения, организирана от Катедрата по кирилometодиевистика, ФСФ, СУ „Климент Охридски“, София, 21 ноември 2013 г.
3. Участие с доклад на тема „Една старозаветна гадателка“ в годишните Кирило-Методиевски четения на катедрата по Кирилometодиевистика на Факултета по славянски филологии в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, София, 14 май 2014 г.
4. Участие с доклад и презентация на тема „Редки лексеми и хапакси, свързани с човешкото поведение, в славянския превод на книга Царства“ на Петнадесетите Климентови четения за млади изследователи, проведени в рамките на Международния филологически форум за студенти и докторанти, София 13–16 ноември 2014 г.
5. Участие с доклад на тема „Типология на грешките в славянския превод на Книга Царства“ в юбилейните Кирило-Методиевски четения с международно участие, София, 11–12 май 2015 г.
6. Участие с доклад на тема „За един *haxax* legomenon в Книга Царства“ в заключителната конференция по проект с международно участие „Информатика, граматика, лексикография“, София, 29–30 юни 2015 г.
7. Участие с доклад на тема E-Medievalia: Electronic Resources for Distance Learning in Medieval Studies в международната конференция на Балканската асоциация по педагогика и образование BASOPED, Traditions and Innovations in the Education of the Balkan Countries, Варна, 24–26 септември 2015 г.

8. Участие с доклад на тема „След тях дойдоха и онези, що... зовяха Вааловци, а и Астарти“ в традиционните Климентови четения за млади изследователи, София, 23 ноември 2015 г.
9. Участие с доклад на тема „За житото и хляба“ в Кирило-Методиевските четения, посветени на 1100-годишнината от успението на Св. Климент Охридски, София, 13–14 май 2016 г.

